

Σύλβια Οκαλιόβα - Σταυρακάκη,
Ο καινούριος άνθρωπος είναι βαθιά ερωτευμένος,
Εκδόσεις Δελφίνι, 1993, σσ. 94.

Ένα βιβλίο για τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» από μια δημοσιογράφο που γεννήθηκε και έζησε στην πρώην σοσιαλιστική Τσεχοσλοβακία. Ένα βιβλίο με παράξενο τίτλο και εντελώς προσωπικό χαρακτήρα. Η συγγραφέας, κόρη στελεχών του ΚΚΤ (η μητέρα καθηγήτρια Πανεπιστημίου, ο πατέρας οικονομολόγος), η ίδια μέλος της κομμουνιστικής νεολαίας, έζησε από μέσα τις αρετές, τις αντιφάσεις, την

κρίση και την κατάρρευση του μεταβατικού καθεστώτος της πατρίδας της. Στο βιβλίο αυτό η Οκαλιόβα καταγράφει τις σκέψεις της για το χαρακτήρα της κοινωνίας στην οποία έζησε, για την κρίση της, αλλά και γενικότερες σκέψεις για την πορεία της ανθρωπότητας και το μέλλον του σοσιαλισμού. Το βιβλίο δεν είναι ούτε θεωρητικό ούτε απλή καταγραφή αναμνήσεων, γεγονότων και σκέψεων. Είναι ένα ιδιόμορφο βι-

βλίο, με καθαρά προσωπικό ύφος, το οποίο απλώνεται από τη θεωρία ως την καθημερινή ζωή, έχει συχνά προσωπικό-εξομολογητικό χαρακτήρα, χαρακτηρίζεται από μια συγκινητική ειλικρίνεια και ταλαντεύεται από τις οξυδερκείς σκέψεις μέχρι την πολιτική αφέλεια. Το μικρό αυτό βιβλίο μας ενδιαφέρει. Ας περάσουμε λοιπόν στην παρουσίασή του.

Τι ήταν το «σοσιαλιστικό» καθεστώς της Τσεχοσλοβακίας; Η απάντηση δεν είναι χωρίς αντιφάσεις: «Οπωσδήποτε ήταν μια κοινωνία η οποία ποιοτικά ξεπέρασε τα όρια του καπιταλισμού [...] Όλοι οι κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί έχουν την προέλευσή τους. Το πρώτο βήμα δεν απέδωσε» (σ. 37). Σε άλλα σημεία η συγγραφέας είναι περισσότερο αργητική: «Ουδέποτε έγινε κάτι καινούριο. Τιποτα δεν ήταν όπως νομίσαμε» (σ. 7). Και απαντώντας στις ανόητες απόψεις για κατάρρευση του κομμουνισμού, η Οκαλιόβα σημειώνει: «Ο κομμουνισμός δεν έπεσε. Δεν υπήρχε καν. Είναι χυδαίο να ξεγράφει κανείς το λεγόμενο υπαρκτό σοσιαλισμό με δυο μόνο λέξεις: ολοκληρωτική κοινωνία» (σ. 8). Η εντύπωση της συγγραφέως είναι ότι το καθεστώς της πατρίδας της «δεν ήταν ούτε καν σοσιαλισμός» (σ. 31).

Αλλά ποια ήταν η απαρχή του μεταβατικού αυτού καθεστώτος, το οποίο έστω και αν ποιοτικά διέφερε από τον καπιταλισμό, δεν μπόρεσε να ριζώσει στην κοινωνία και να επιβιώσει; Ήταν ένα καθεστώς που επιβλήθηκε απ' έξω, ξένο σώμα στην τσεχοσλοβακική κοινωνία; Η απάντηση εδώ είναι σαφής: Το τσεχοσλοβακικό Κ.Κ. κέρδισε την εξουσία με δημοκρατικές εκλογές το 1947. «Το ξεκίνημα άρχισε με μεγάλο ενθουσιασμό ολόκληρου του λαού για ισότητα και ελευθερία» (σ. 8). Η νικηφόρα προέλαση του Κόκκινου Στρατού έπαυξε αναμι-

γισβήτητα καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία των τότε Λαϊκών Δημοκρατιών. Επίσης η συγγραφέας αναγνωρίζει ότι σε όλες αυτές τις χώρες υπήρξαν κοινές πρακτικές και ιδεολογίες. Ωστόσο, σε κάθε χώρα του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού υπήρχε και διαφορετική κατάσταση (σ. 8).

Υπήρξε λοιπόν λαϊκή αποδοχή του νέου καθεστώτος; Τα πρώτα χρόνια, τονίζει η συγγραφέας, οι άνθρωποι «δούλευαν με ενθουσιασμό». Νέες ανθρώπινες σχέσεις είχαν αρχίσει να δημιουργούνται. Μιλώντας ιδιαίτερα για την πείρα της ως δημοσιογράφου στην εφημερίδα *Νέος Λόγος*, τονίζει τις ειλικρινείς ανθρώπινες σχέσεις που επικρατούσαν εκεί, την αφοσίωση και την εργατικότητα, την ύπαρξη ανθρώπων που πίστευαν και δούλευαν με αγνότητα για το σοσιαλισμό. Ιδιαίτερα συγκινητικές είναι οι αναμνήσεις της από το γέρο αρχισυντάκτη της εφημερίδας. Και η συγγραφέας τονίζει: «Ποτέ άλλοτε δεν είχα αισθανθεί τέτοιες συνθήκες απόλυτης ελευθερίας και βαθιάς δημοκρατίας» (σ. 26). Η συγγραφέας αποφεύγει την απολυτοποιημένη αντίθεση άσπρου - μαύρου. Θυμάται το γραφειοκρατικό διεισθητή άλλης, εργατικής εφημερίδας, το συντηρητισμό και την καχυποψία του (κάτι ξέρουμε και μεις από αντίστοιχες καταστάσεις) και σε αντίθεση με τους αγνούς ανθρώπους, τους γραφειοκράτες, τους αριβίστες, αυτούς που έκαναν καριέρα στο όνομα του σοσιαλισμού.

Αυτό που υπήρξε δεν ήταν το μηδέν, όπως το παρουσιάζουν παλαιοί και νέοι ανανήψαντες επικριτές του. Η Οκαλιόβα τονίζει το φιλολαϊκό χαρακτήρα του καθεστώτος: την εξάλειψη της ανεργίας, την ασφάλιση, τη σιγουριά για το αύριο. Τη γενικευμένη δωρεάν παιδεία. Την καλλιέργεια της μουσικής, του χορού, του αθλητισμού. Την προστασία της μητρότητας. Τις άρι-

στες συνθήκες διαβίωσης στις φοιτητικές εστίες. Κατά τη συγγραφέα, υπήρξε ένα μεγάλο βήμα, για να εδραιωθεί η ισότητα και η ισονομία. Και τονίζει: «Οι επικριτές κάνουν ότι δεν τα ξέρουν και τώρα με τον αέρα του νικητή ξαναβγάζουν στην επιφάνεια τις παλιές κατηγορίες ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός ήταν απάνθρωπος» (σ. 41).

Φυσικά, η πορεία της κοινωνίας δεν ήταν ευθύγραμμη. Και φυσικά δεν ήταν μόνο οι αριβίστες που είχαν χωθεί στους μηχανισμούς και που «προσπαθούσαν πάντα να αρπάξουν για τον εαυτό τους περισσότερα». Ήταν προπαντός τα περίπλοκα προβλήματα. Η έλλειψη πείρας. Η έλλειψη θεωρητικών επεξεργασιών. Μπροστά στα προβλήματα η νέα εξουσία αντιδρούσε με «μπαλώματα». «Τα Κ.Κ. είχαν την εξουσία, δεν ήθελαν τη χάσουν» (σ. 13). Στο όνομα του σοσιαλισμού η νέα εξουσία ήθελε να επιβάλει μια γενικευμένη ομοιομορφία. Να επιτύχει το απόλυτο. Αλλά αυτό οδηγούσε στο αντίθετο: στη γραφειοκρατία, στον κονφορμισμό, στη θεωρητική ανεπάργεια, στην άνοδο των αριβιστών. Το Κόμμα και το Κράτος αποξενώνονταν βαθμιαία από το λαό.

Η τάση για ομοιομορφία αναπτυσσόταν σε γενετική αλληλεπίδραση με τη γραφειοκρατικοποίηση. Τι υπηρετούσε στην Τσεχοσλοβακία η γραφειοκρατία; — διερωτάται η συγγραφέας. Μήπως τα συμφέροντα αυτών που κατείχαν τα μέσα παραγωγής; Και ποι οι τα κατείχαν; «Όλοι και κανείς». «Μου φαίνεται, από τη μια πλευρά έγιναν ανταγωνιστικά μεταξύ τους ο λαός και η γραφειοκρατία και από την άλλη ο λαός ήταν η γραφειοκρατία και η γραφειοκρατία ήταν ο ίδιος ο λαός» (σ. 50). Η γραφειοκρατία «ήταν ένας κόσμος με τη δική του οργάνωση, που λειτουργούσε για να λειτουργεί». Η συγγραφέας δούλεψε (ως δημοσιογράφος)

σε μεγάλο εργοστάσιο. Έζησε λοιπόν τη γραφειοκρατικοποίηση της κοινωνίας στην «καρδιά» του συστήματος: «Ο ένας στους δύο ή στους τρεις ήταν "υπεύθυνος" και είχε κάποιον άλλο για να τον ελέγχει. Οι μισοί έδιναν εντολές στους υπόλοιπους και τους έλεγαν τι πρέπει να κάνουν» (σ. 51). Κατά τη συγγραφέα, «όλη η τραγωδία του "υπαρκτού σοσιαλισμού" στηριζόταν στην υποδούλωση της δημιουργίας» (σ. 70).

Η Οκαλιόβα καταγράφει πλευρές της γραφειοκρατικοποίησης της κοινωνίας. Την αποξένωση των εργαζομένων από την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας και τη συνακόλουθη απονέκρωση της πρωτοβουλίας, την παθητικότητα και την «υποδούλωση της δημιουργίας». Δεν ολοκληρώνει όμως μια συνολική θεώρηση του πώς ο πολυδαίδαλος μηχανισμός γινόταν πλέον εμπόδιο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Πώς η γραφειοκρατία εξελισσόταν σε νέο κυρίαρχο στρώμα ή τάξη (ειδική, προνομιούχα σχέση με τα μέσα παραγωγής). Πώς η διαμορφωνόμενη πραγματικότητα οδηγούσε στον εκφυλισμό της δημοκρατίας, στο ανεξέλεγκτο, στα προνόμια και στη διαφθορά της γραφειοκρατίας. Βεβαίως και οι εργαζόμενοι αποκτούσαν βαθμιαία γραφειοκρατική νοοτροπία. Ωστόσο, νομίζω ότι είναι λάθος η διαπίστωση ότι «η γραφειοκρατία ήταν ο ίδιος ο λαός». Η έλλειψη σαφούς ταξικής θεώρησης οδηγεί τη συγγραφέα σε υπερτίμηση του αρνητικού ρόλου παράγωγων αντιφάσεων και ειδικά στην αντίληψη για το ρόλο της αγοράς. Η αγορά, κατά την Οκαλιόβα, «δεν είναι τελικά κάτι άναρχο. Είναι επίτευγμα του πολιτισμού». Και κατά συνέπεια, έπρεπε «να λειτουργήσει πλήρως» (σ. 64).

Και στην Τσεχοσλοβακία διαμορφώθηκε βαθμιαία η σύμφυση Κόμματος - Κράτους. Και εκεί εθεωρείτο «μεγάλη τιμή» να

γίνεις μέλος του κόμματος. Αλλά την ίδια τη συγγραφέα δεν τη δέχτηκαν. Κατά τον πρόεδρο της οργάνωσης (ο οποίος δεν τη γνώριζε) ήταν «ασταθής» χαρακτήρας. Εκείνη την εποχή δεν πήραν κανένα στην οργάνωση, αν και υπήρχαν θέσεις. Εντέλει, «στο Κόμμα δεν έμπαιναν οι πιο συνειδητοί, αλλά οι καιροσκόποι και οι άνθρωποι που είχαν πάθος με τα οργανωτικά» (σ. 21). Το Κόμμα ήταν προνομιούχος χώρος για καριέρα. Όποιος είχε θέση διευθυντή, σημειώνει η συγγραφέας, έπρεπε λείει να είναι μέλος του κόμματος. «Έτσι, αναπόφευκτα άνοιξε ο δρόμος για τους καριερίστες και τους τυχοδιώκτες. Η πλειοψηφία των πολιτών, βλέποντας αυτά τα φαινόμενα, ταύτιζε τους κομμουνιστές με τους ανήθικους και διεφθαρμένους “εκπροσώπους” του κόμματος» (σ. 30). Ο δρόμος για «τον παράνομο πλουτισμό, τη δωροδοκία, τη σπέκουλα, την “προστασία”» είχε ανοίξει. Η πρωτοπορία μεταμορφωνόταν σε νέα κυρίαρχη τάξη.

Όμως η Οκαλιόβα βλέπει και την άλλη όψη της αντιφατικής πραγματικότητας: «Όμως ολόκληρο το κόμμα δεν έφταιγε. Εκατοντάδες χιλιάδες κομμουνιστές πρόσφεραν τον εαυτό τους για κομματική δουλειά. Θυσίασαν χιλιάδες ώρες εθελοντικής εργασίας. Τα μη επαγγελματικά στελέχη δεν είχαν κανέναν προνόμιο. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στα ψηλότερα στελέχη του κόμματος, τη γνωστή νομενκαλτούρα» (σ. 29).

Η κοινωνία, αντί για ενοποίηση, βάδιζε προς μια νέα, ιστορικά ανέκδοτη ταξική διχοτόμηση. Η θεωρία και η προπαγάνδα έπρεπε λοιπόν να υπηρετήσουν τη νέα πραγματικότητα. Να την επικαλύψουν αντί να αναδείξουν τις νέες αντιθέσεις. Το θέατρο του παράλογου ήταν πλέον φυσιολογικό προϊόν του συστήματος. Κατά το Κόμμα, τονίζει η Οκαλιόβα, βαδίζαμε ολοταχώς

προς τον κομμουνισμό. Όλα ήταν λυμένα. Προσπαθούσε να ξεγελάσει πρώτα τον εαυτό του και μετά τους άλλους (σ. 32). Συνέπεια: Οι κομματικές εφημερίδες δε διαβάζονταν. Διαβάζονταν δύσκολα. Αιτία: ο εκχυδαϊσμός της μαρξιστικής σκέψης. Κατά τη συγγραφέα, έφταιγε «ο φετιχισμός της αντικειμενικότητας». Αλλά νομίζω ότι άλλες ήταν οι αιτίες: Ο απολογητικός χαρακτήρας και ο συνακόλουθος συντηρητισμός. Το σιωπηρό ή ρητό αίτημα τα κείμενα να συμφωνούν με τη γνώμη της ηγεσίας. Όπως σωστά σημειώνει η συγγραφέας, «ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός ήταν, πριν απ’ όλα, συγκεντρωτισμός».

Η συγγραφέας διαπιστώνει ένα παράδοξο: «Το παράδοξο είναι ότι, ενώ το μονοπώλιο του κόμματος εξασφάλιζε την κομματικοποίηση, έφερνε το αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή προκαλούσε την πλήρη απολιτικοποίηση της κοινωνίας» (σ. 33). Η διαπίστωση είναι ορθή. Αλλά ποιες ήταν οι αιτίες; Η συγγραφέας αναφέρεται στην «ιδεαλιστική προσπάθεια για το τέλειο, το ολοκληρωτικό», αλλά δεν αντιλαμβάνεται ότι η τάση για «το τέλειο, το ολοκληρωτικό» είναι σύμπτωμα των κυρίαρχων ιδεολογιών, που έχουν φθάσει σε αδιέξοδο και αρχίζουν να αποσαθρώνονται. Ειδικά η συγγραφέας διαπιστώνει την υποκρισία και την αναποτελεσματικότητα της λεγόμενης κριτικής. Γράφει: «Τα στελέχη καλούσαν: Κάνε κριτική. Αλλά κριτική εποικοδομητική. “Τι ηλιθιότητα είναι αυτή η εποικοδομητική κριτική;”, έλεγε ο αρχισυντάκτης μας. Έτσι, η ουσία ξέφευγε: πάντα έφταιγαν οι αντικειμενικές αιτίες.» (σσ. 23-25).

Και όταν άρχισε η περεστρόικα, βρέθηκε πάλι η πανάκεια: «“Να λέμε την αλήθεια στο λαό”. Το σύνθημα κατέκλυσε τις εφημερίδες, μόλις εξαγγέλθηκε στη Σ.Ε. η ανάγκη της διαφάνειας. Κάτι δε μου πήγαινε καλά.

Ποιος πρέπει να λείπει την αλήθεια σε ποιον; Αυτοί που είναι "πάνω" στους "κάτω". Και πώς άραγε ξέρουν εκείνοι ποια είναι η αλήθεια»; (σ. 74).

Η συγγραφέας εκθέτει με ειλικρίνεια τα γεγονότα. Αλλά δεν προχωρεί στην αναζήτηση της ουσίας της «περεστρόικα», για να μην πω πως έτρεφε αυταπάτες για το χαρακτήρα της. Το ίδιο δε θεωρητικοποιεί την πείρα της αναφορικά με το χαρακτήρα και το ρόλο του κόμματος. Έτσι, καταλήγει εύκολα στον αφορισμό ότι «το πιο ιδανικό σύστημα είναι του κανενός κόμματος».

Ολοκληρωτισμός του κόμματος και του κράτους. Αλλά η Οκαλιόβα δεν απολυτοποιεί τα φαινόμενα: «Δεν ξέρω πώς μπορεί να ονομαστεί αυτό το φαινόμενο. Ίσως να ονομάζεται ολοκληρωτισμός. Νομίζω όμως ότι είναι βραιοί. Είναι σαν να διαγράφεις τα πάντα. Όλα για τα οποία οι άνθρωποι αγωνίστηκαν, θυσιάστηκαν, πιστεύοντας με καλή θέληση ότι το κάνουν για το καλύτερο» (σ. 33). Αλλά η ανάγκη να αποδώσουμε δικαιοσύνη δεν πρέπει να μας εμποδίζει να αναζητήσουμε τις ουσιαστικές, ενδογενείς αντιθέσεις ενός συστήματος καταδικασμένου σε αποτυχία.

Η επικάλυψη των πολιτικών αιτίων της αποτυχίας είχε ως νομοτελειώδες αποτέλεσμα (και αιτία) την οικονομίστικη - τεχνοκρατική αντίληψη για το σοσιαλισμό. Στην Τσεχοσλοβακία επίσης υπήρξε μονόπλευρη ενίσχυση των φυσικών επιστημών και της τεχνικής εκπαίδευσης, σε βάρος των κοινωνικών επιστημών και των ανθρωπιστικών σπουδών. Οι ιθύνοντες έβλεπαν στενοκέφαλα την αύξηση της τεχνικο-επιστημονικής ανάπτυξης ως πρόοδο προς το σοσιαλισμό. Καθένας στον κλάδο του —γράφει η Οκαλιόβα— δεν είχε ιδέα με το τι ασχολιόταν ο διπλανός του. «Και όταν ο υπαρκτός σοσιαλισμός χρησιμοποιούσε τις κοινωνικές

επιστήμες, τις χρησιμοποιούσε ως υπηρετές, και τίποτα άλλο». Οι εκκλήσεις για το τι έπρεπε να γίνει «ονομάζονταν με πάθος ιδεολογική προπαγάνδα». Και η συγγραφέας καταλήγει: «Το αστείο είναι ότι πολύ λίγοι ήξεραν το περιεχόμενο του *Κεφάλαιου*» (σσ. 18-22).

Η τύχη της θεωρίας στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι γνωστή. Η Τσεχοσλοβακία δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Όπως σημειώνει η συγγραφέας, μίλαγαν για διδάγματα του Λένιν, «αλλά για το πραγματικό έργο του Λένιν δεν έμαθε κανείς ποτέ τίποτε στο σχολείο». Ο Μαρξισμός - Λενινισμός ήταν «η πλήρης γελοιοποίηση των μεγάλων προσωπικοτήτων Μαρξ και Λένιν». Το τερατώδες σύστημα της εκπαίδευσης «τροφοδούσε τελικά τον αντικομμουνισμό» (σσ 46-48). Πώς θα ξεπερνούσαν λοιπόν η κρίση; Κατά τη συγγραφέα: «Ευτυχώς που στην Τσεχοσλοβακία κατάργησαν τα σχολικά μαθήματα της διαπαιδαγώγησης, που βασιζόνταν στο Μαρξισμό - Λενινισμό. Ευτυχώς που κατάργησαν και τη γενική κομμουνιστική διαπαιδαγώγηση. Παρόμοια γραφειοκρατικά τερατώδη φρούτα δεν τα είδα ποτέ στη ζωή μου» (σ. 45). Αλλά η λίσση ήταν η κατάργηση του μαρξισμού και η στροφή στη δήθεν αντικειμενική αστική φιλοσοφία; Αλλά ποιες δυνάμεις θα πραγματοποιούσαν την επαναστατική στροφή; Εκείνοι που ταύτισαν το σοσιαλισμό με την κρατικίστικη απεχθή μορφή του;

Τελικά, ήταν αναπόφευκτη η κατάρρευση; Η απάντηση είναι σαφής: «Έχω τη γνώμη ότι έγινε αυτό που έπρεπε να συμβεί (...) Κανείς δεν μπορεί να εκβιάσει τους νόμους της φύσης». Αλλά επρόκειτο για φυσικούς νόμους; Η συγγραφέας ορθά διαπιστώνει ότι η οικονομία δεν ήταν ούτε καπιταλιστική ούτε σοσιαλιστική και ότι δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την ανάπτυξη. Γιατί όμως

διαμορφώθηκε αυτό το ιδιόμορφο υβρίδιο; Η συγγραφέας δεν εμβραθύνει στο χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων και συνολικά των νέων κοινωνικών δομών. Ορθά επισημαίνει ότι ένοχος δεν ήταν μόνον ο Στάλιν. Αλλά, όταν συμπεράινει ότι «το σύστημα ήταν τέτοιο που την ευθύνη την είχαν όλοι και κανείς», χάνει από το οπτικό πεδίο της την ουσία του φαινομένου. Έτσι, φυσιολογικά συμπεραίνει ότι «η αδράνεια της ανθρώπινης σκέψης επέδρασε στο να οργανωθεί η νέα κοινωνία στην ουσία με καπιταλιστικό τρόπο, κατ' εικόνα και ομοίωση του καπιταλισμού, με παλιούς τρόπους και μεθόδους. Έτσι, γεννήθηκε ένα κολοβό, απροσάρμοστο σύστημα» (σ. 10). Αλλά οι αντιφάσεις, ο χαρακτήρας και το αδιέξοδο αυτών των χωρών δεν εξηγούνται με όρους ψυχολογίας και γνωσιοθεωρίας, έστω και αν η ανωριμότητα των μαζών υπήρξε μια από τις αιτίες της κατάρρευσης.

Στο βιβλίο υπάρχουν πολλές σκέψεις για το χαρακτήρα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και τις αιτίες της κατάρρευσης. Ορισμένες δεν αντέχουν σε ουσιαστική ανάλυση, όπως το ότι «η εξέλιξη στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού έδειξε τη γενική ισχύ των νόμων της διαλεκτικής, σύμφωνα με τους οποίους στον κόσμο μας τα πάντα εξελίσσονται». Το ίδιο αφελές είναι η άποψη ότι το αστικό κράτος άλλαξε, ότι έπαψε να είναι δικτατορία, καθώς και η πρόβλεψη για σύγκλιση καπιταλισμού - σοσιαλισμού και ότι ο καπιταλισμός άρχισε εδώ και και-

ρό να παίρνει πολλά στοιχεία από το σοσιαλισμό. Τέλος, η συγγραφέας, που ζει στην Ελλάδα, αναφέρεται ενίοτε και εις τα οικεία κακά. Έτσι, στα πλαίσια της απλοϊκής αντίληψης για το πώς παλεύεις μέσα στο σύστημα και για το ζήτημα της συμμετοχής των κομμουνιστών σε αστικές κυβερνήσεις, η συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι «η έφοδος της ελληνικής κομμουνιστικής αριστεράς από το περιθώριο του συστήματος στην ίδια την καρδιά του, κατά τη γνώμη μου ήταν ακριβώς αυτό το αποφασιστικό βήμα για το ξεπέρασμα του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος» (σ. 80). Τα αποτελέσματα της «συμμετοχής» τα ζήσαμε. Τα σχόλια περιττεύουν.

Γιατί μια τόσο μακροσκελής παρουσίαση ενός μικρού βιβλίου; Επειδή (το είπα ήδη) το μικρό αυτό βιβλίο μάς ενδιαφέρει σήμερα. Και μας ενδιαφέρει, επειδή είναι γραμμένο με ειλικρίνεια και αφορά τη μεγάλη τραγωδία της εποχής μας. Μιλάει με ειλικρίνεια για τις αιτίες της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού, τις οποίες για άλλη μια φορά επιχειρούν να αποκρύψουν τα μακρά και πολυπληθή διαβούλια της επίσημης δικής μας αριστεράς. Όσες διαφονίες και αν έχει κανείς με ορισμένες απόψεις της συγγραφέως, δεν μπορεί παρά να τη συγχαρεί για την ευαισθησία, την ειλικρίνεια και την τόλμη της.

Ευτύχης Μπιτσάκης